

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ, ΣΤΑΣΕΩΝ, ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΣΕ ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΤΑ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ

Μαρία Αργυρού

Εκπαιδευτικός, MSc στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής
και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού

Αθανάσιος Μόγιας

Επίκουρος Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

ABSTRACT

Tourism is a multi-dimensional phenomenon whose roots are located thousands of years ago. Nowadays, it is not only a part of human life, especially in developed countries, but also an indispensable right. However as the massive type of tourism development seems to be responsible, among others, for overconsumption at its destination places, the illustration of tourists' environmental knowledge, attitudes, behaviors, and perceptions, could be a useful index for identifying probable effects to the natural environment. For the needs of the present study, knowledge, attitudes, behaviors, and perceptions of tourists, who visited Rhodes island during summer 2017, were examined. A structured questionnaire in Greek, English, and Italian languages was used. The results of the study showed moderate knowledge about various environmental issues, with men revealing slightly higher scores, while women presented more pro-environmental attitudes and behaviors; in terms of their effect as vectors of tourist product in the natural environment, sufficient awareness of the caused ecological footprint was revealed. Participants' educational status, as well as their traveling frequency, seem to be important factors to their knowledge level, attitudes, and perceptions. Finally, the Greeks appeared to be more knowledgeable regarding environmental issues, while

attitudes and behaviors of the British and the Italians were characterized by higher pro-environmentalism.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: περιβαλλοντικές γνώσεις, στάσεις, συμπεριφορές, αντιλήψεις, μαζικός τουρισμός, διαπολιτισμική έρευνα

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το φυσικό περιβάλλον έχει ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα στην επιλογή του τόπου προορισμού εκατομμυρίων τουριστών κάθε χρόνο. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού, «ο τουρισμός περιλαμβάνει τις δραστηριότητες των ανθρώπων που ταξιδεύουν και διαμένουν σε προορισμούς και περιοχές άλλες εκτός από αυτές που αποτελούν το συνηθισμένο περιβάλλον τους και για χρονικό διάστημα που δε ξεπερνά τον ένα χρόνο, με σκοπό την αναψυχή, την ικανοποίηση των επαγγελματικών τους αναγκών και άλλων σκοπών» (Φαρμάκη, 2017).

Από τα αρχαία ακόμα χρόνια ο τουρισμός και τα ταξίδια αποτελούσαν ένα σύνηθες φαινόμενο. Σύμφωνα με τον Τσάρτα (1996), οι πρώτοι άνθρωποι οι οποίοι ξεκίνησαν να ταξιδεύουν ήταν σχεδόν αποκλειστικά για λόγους που συνδέονταν με το επάγγελμά τους και πιο συγκεκριμένα για εμπορικούς και επιστημονικούς λόγους, ενώ αργότερα προστέθηκαν, σύμφωνα με την Φαρμάκη (2017), και οι θρησκευτικοί, πολιτικοί, ιαματικοί και εκπαιδευτικοί λόγοι. Στις μέρες μας το φαινόμενο του τουρισμού εξελίχθηκε φανερά και έχει αποκτήσει μάλλον διαφορετικό νόημα. Οι αλλαγές κατά τον τελευταίο αιώνα, κυρίως στα μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας, άλλαξαν τη μορφή και τον τρόπο διεξαγωγής του τουριστικού φαινομένου, ενώ δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και το γεγονός ότι στις μέρες μας αποτελεί το βασικό μοχλό οικονομικής προόδου και ανάπτυξης σε παγκόσμιο επίπεδο (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001).

Η Δωδεκάνησος, ως διεθνής τουριστικός προορισμός, αρχικά δεν υπήρξε ιδιαίτερα γνωστή και δημοφιλής, δεδομένου ότι τα μόνα νησιά που ήταν γνωστά από την αρχαιότητα ακόμα και εκείνα τα οποία ξεχώριζαν σαν πόλοι τουριστικής έλξης, ήταν τα νησιά της Ρόδου και της Κω. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, η Δωδεκάνησος παρουσιάζεται στη διεθνή τουριστική αγορά ως ένα σύνολο νησιών τα οποία έχουν κοινή διοίκηση, οικονομία και γεωγραφική θέση, ωστόσο το καθένα παρουσιάζει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τη δική του ξεχωριστή ομορφιά, συνθέτοντας στο σύνολό τους ένα νησιωτικό σύμπλεγμα, κόσμημα για την Ελλάδα (Λογοθέτης, 2013). Τα νησιά που αποτελούν τον Δωδεκανήσιο Νομό απευθύνονται σε ένα ευρύ φάσμα τουριστικού πλήθους, καθώς

καθένα από αυτά παρουσιάζει τόσο κοινά όσο και διαφορετικά χαρακτηριστικά καλύπτοντας όλες τις ανάγκες και προτιμήσεις των τουριστών τόσο των αλλοδαπών όσο και των ημεδαπών (Λογοθέτης, 2013).

Ειδικότερα για το νησί της Ρόδου, το γεγονός ότι βρίσκεται στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων και ως εκ τούτου αποτέλεσε των αποδέκτη των επιδράσεων τριών διαφορετικών πολιτισμών, της επέφερε τεράστιο πλούτο και οικονομική δύναμη, καθιστώντας την ιδιαίτερα γνωστή από την αρχαιότητα ακόμα. Το νησί της Ρόδου αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες έναν από τους πιο δημοφιλείς τουριστικούς προορισμούς σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς δέχεται εκατοντάδες χιλιάδες τουριστών ετησίως που προέρχονται κυρίως από χώρες της αλλοδαπής. Η Ρόδος απευθυνόταν αρχικά στον μαζικό τουρισμό, καθώς είχε το προνόμιο να προσφέρει τον ήλιο και τη θάλασσα κάτι το οποίο αναζητούσαν ως επί το πλείστο οι τουρίστες που την επισκέπτονται. Πέρα όμως από τον ήλιο και τις παραλίες που συνεχίζει να προσφέρει στους τουριστικούς επισκέπτες, στην Ρόδο αναπτύχθηκαν παράλληλα τα τελευταία χρόνια και άλλα είδη τουρισμού, όπως είναι ο θαλάσσιος, ο αθλητικός κ.ά. (Λογοθέτης, 2013).

Επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης

Η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια, βάζει σε σκέψη και προβληματισμό σχετικά με το μέλλον των κοινωνιών και των περιοχών στις οποίες αυτές αναπτύσσονται, αναφορικά πάντα με τις επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον και κατ' επέκταση στην ποιότητα ζωής και τον τρόπο διαβίωσης των κατοίκων μίας περιοχής (IUCN/UNEP/WWF, 1991 στο Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001). Ειδικότερα για την αξιολόγηση των επιπτώσεων του τουρισμού, οι Κοκκώσης & Τσάρτας (2001) αναφέρουν ότι αυτές μπορεί να είναι άμεσες και έμμεσες και εξαρτώνται κάθε φορά από το χαρακτήρα της τουριστικής ανάπτυξης.

Οι πρώτοι τουρίστες αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες κοινωνικών αλλαγών και διαδραμάτισαν πρωταρχικό ρόλο. Ωστόσο, για τις αλλαγές που συντελέστηκαν στον κοινωνικό ιστό μιας περιοχής, τόπο προορισμού των τουριστών, μεγάλο μερίδιο ευθύνης φαίνεται ότι κατέχουν και οι ντόπιοι κάτοικοι της περιοχής, καθώς οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στα καινούργια δεδομένα και κοινωνικά πρότυπα που επέφερε η τουριστική άνοδος ξεκίνησαν να κάνουν αλλαγές σε βασικές κοινωνικές δομές (Μανωλόγλου κ.ά., 1998). Σύμφωνα με την Φαρμάκη (2017), η επίδραση που δέχεται μια κοινωνία από τον τουρισμό εξαρτάται τόσο από το μέγεθος όσο και από το είδος της ανάπτυξης που επιτελείται σε αυτήν και δεν θα πρέπει να θεωρούμε το μαζικό είδος τουριστικής ανάπτυξης καθαρά υπαίτιο για τις αρνητικές επιπτώσεις, εξιδανικεύοντας τις εναλλακτικές μορφές τουριστικής ανάπτυξης οι οποίες αναμένεται να «συμβαδίζουν» με τα πρότυπα της αειφορίας.

Η συμβολή του τουρισμού στην οικονομία του τόπου που αναπτύσσεται είναι θεαματική, καθώς συμβάλλει στη βελτίωση του ισοζυγίου των πληρωμών. Παρόλα αυτά όμως, καθώς η αυξημένη τουριστική ζήτηση συνεπάγεται και την ανάγκη για επενδύσεις στον τομέα των υποδομών, για να μπορέσει κάποιος να αναφέρει με σιγουριά τη θετική ή ακόμα και αρνητική συμβολή της τουριστικής ανάπτυξης σε έναν τόπο θα πρέπει να διερευνήσει τα μακροχρόνια οφέλη, λαμβάνοντας υπόψη το καθαρό κέρδος που αποκομίζει αυτός ο τόπος από τον τουρισμό. Πόσο μάλλον όταν μεταξύ των περιοχών εμφανίζονται να υπάρχουν αρκετές διαφορές (Τσάρτας, 1989). Ωστόσο, ο Sharpley (2009 στο Φαρμάκη, 2017) τονίζει ότι το όραμα για έναν αειφόρο τουρισμό και μία αειφόρο τουριστική ανάπτυξη είναι μη πραγματοποιήσιμο, καθώς δεν μπορεί να υπάρχει πραγματικά αειφόρος τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη στο πλαίσιο του τουρισμού· αυτό οφείλεται, κατά την εκτίμησή του, στο γεγονός ότι η τουριστική ανάπτυξη και τα οικονομικά οφέλη που αυτή επιφέρει έχουν τις ρίζες τους σε καπιταλιστικά πρότυπα και συμπεριφορές.

Οι μετακινήσεις των τουριστών φέρνουν σε επαφή διαφορετικούς πολιτισμούς μεταξύ τους με αποτέλεσμα να γίνεται ευρύτερα γνωστή η ιστορία διαφόρων λαών, ο τρόπος σκέψης τους, τα ήθη και έθιμά τους, η νοοτροπία τους, οι παραδόσεις τους κ.ά. Με αυτόν τον τρόπο ο κάθε άνθρωπος που έρχεται σε επαφή και γνωριμία με νέους πολιτισμούς συνειδητοποιεί ότι δεν είναι μόνο ο δικός του πολιτισμός και ιστορία στον πλανήτη αλλά το κάθε κράτος έχει διαφορετική ιστορία και τρόπο ζωής και αυτό τον βοηθάει να διευρύνει τους πνευματικούς του ορίζοντες (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Robinson (1999 στο Holden, 2008), αυτό το είδος των θετικών επιπτώσεων αποτελούν ελάχιστα παραδείγματα, καθώς συνήθως υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της οικονομικής δύναμης που έχει ο τόπος προορισμού των τουριστών και του είδους και βαθμού της επίρροής που αυτός δέχεται.

Ο τουρισμός έχει συνδεθεί με την οικονομική ανάπτυξη κάθε χώρας και για το λόγο αυτό η ανάπτυξή του αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε χώρα που επιζητά την οικονομική άνοδο. Παρόλο όμως που επιφέρει αρκετά οφέλη στην οικονομία του τόπου, δε λείπουν και οι αρνητικές επιπτώσεις που αυτός επισύρει (Παπαγεωργίου, 2017). Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη του τουρισμού σε έναν τόπο οδηγεί σε αυξημένη κατανάλωση των πόρων και αρκετές φορές αυτό συνεπάγεται και κατανάλωση πέρα από το μέτρο. Επιπλέον απαραίτητο είναι, προκειμένου να φιλοξενηθούν οι τουριστικοί επισκέπτες, να χρειάζονται επιπλέον υποδομές. Παράλληλα στο βωμό της ανταγωνιστικότητας και στην προσπάθεια για τουριστική βιωσιμότητα γίνεται αναζήτηση επιπλέον σπάνιων και πολλές φορές ανατικατάστατων πόρων προς κατανάλωση. Σημαντικό παράγοντα για την τουριστική ανάπτυξη ενός τόπου διαδραματίζει η ποιότητα του φυσικού περιβάλλοντος και γι' αυτόν το λόγο η οικονομική ανάπτυξη που επέρχεται από τον τουρισμό πρέπει

απαραίτητα να λειτουργεί σε συνάρτηση με τις αρχές της οικολογίας. Ένα υποβαθμισμένο περιβάλλον δίνει αρνητική ώθηση στην τουριστική ανάπτυξη με επακόλουθο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βαρβαρέσος (1998), τη μείωση και την πτώση του ίδιου του τουριστικού προϊόντος στο μέλλον.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί: (α) το γνωστικό περιβαλλοντικά υπόβαθρο που διαθέτουν οι τουρίστες που επισκέπτονται το νησί της Ρόδου και οι οποίοι εντάσσονται στο πλαίσιο του μαζικού τουρισμού, (β) ο βαθμός των φιλοπεριβαλλοντικών στάσεων και συμπεριφορών που εμφανίζουν, (γ) η καταγραφή των αντιλήψεων που διαθέτουν αναφορικά με τις επιπτώσεις που επιφέρει η τουριστική ανάπτυξη στην οικονομία, την κοινωνία, το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, (δ) πιθανές ομοιότητες ή διαφορές στις γνώσεις, στάσεις / συμπεριφορές και αντιλήψεις που εμφανίζονται μεταξύ των διαφορετικών εθνικοτήτων τουριστών και (ε) οι παράγοντες που πιθανώς επηρεάζουν τα παραπάνω.

Το εργαλείο της έρευνας

Το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας είναι το ερωτηματολόγιο. Αναλυτικότερα αξιοποιήθηκε, με κάποιες προσθήκες, ένα ήδη υπάρχον στη διεθνή βιβλιογραφία σταθμισμένο εργαλείο, το Children's Environmental Attitude and Knowledge Scale (CHEAKS) των Leeming et al. (1996), το οποίο περιλαμβάνει ένα σύνολο κλειστών γνωστικών ερωτήσεων και δηλώσεων στάσεων και συμπεριφορών. Η μέθοδος του ερωτηματολογίου επιλέχθηκε διότι αποτελεί ένα εύκολο και απλό τρόπο συλλογής δεδομένων και ταυτόχρονα οικείο και προσίτο για τους περισσότερους ανθρώπους (π.χ. Cohen κ.ά., 2008), ενώ διαφάνηκε ότι ήταν ιδιαίτερα βολικό για την ιδιαιτερότητα του δείγματος των τουριστών.

Το ερωτηματολόγιο μεταφράστηκε από την αγγλική στην ιταλική και ελληνική γλώσσα, καθώς στο νησί της Ρόδου και ειδικότερα στην περιοχή που διανεμήθηκε κατά τους καλοκαιρινούς μήνες υπάρχουν πολύ Άγγλοι, Ιταλοί και Έλληνες τουρίστες, αντίστοιχα. Αποτελείται από τέσσερα μέρη. Αρχικά από 28 ερωτήσεις περιβαλλοντικών γνώσεων κλειστού τύπου με απαντήσεις πολλαπλών επιλογών, ακολούθως από 36 δηλώσεις που αφορούν σε στάσεις/συμπεριφορές απέναντι στο περιβάλλον, εν συνεχεία από 26 δηλώσεις που αφο-

ρούν σε αντιλήψεις ως προς το εάν και πόσο η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει το φυσικό, κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον μιας περιοχής και τέλος από μία σειρά δημογραφικών ερωτήσεων (π.χ. φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο κ.ά.). Η αποτύπωση των στάσεων/συμπεριφορών, καθώς επίσης και των αντιλήψεων των τουριστών έγινε μέσα από διαβαθμισμένη 5-βάθμια κλίμακα τύπου Likert (από το 1 «*διαφωνώ απόλυτα*» έως το 5 «*συμφωνώ απόλυτα*», καθώς και από το 1 «*καθόλου*» έως το 5 «*πάρα πολύ*», αντίστοιχα). Εννέα δηλώσεις της υποκλίμακας των στάσεων / συμπεριφορών κωδικοποιήθηκαν αντίστροφα από τις υπόλοιπες, λόγω της αρνητικής τους συντακτικής τοποθέτησης, έτσι ώστε σε όλες τις περιπτώσεις οι υψηλότερες τιμές να αντιστοιχούν σε εντονότερες περιβαλλοντικές αντιλήψεις. Με την αξιοποίηση του δείκτη α του Cronbach διερευνήθηκε η αξιοπιστία του εργαλείου η οποία και έδειξε στο σύνολό του (δηλαδή και στις τρεις υποκλίμακες) πολύ ικανοποιητική τιμή (Cronbach α : 0,798).

Συλλογή και ανάλυση δεδομένων

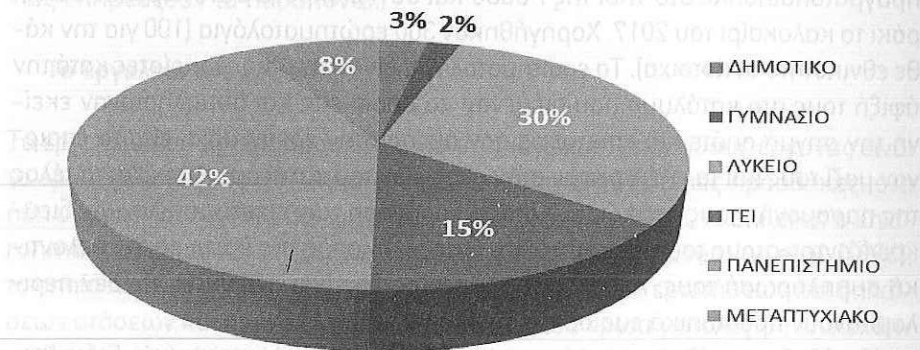
Η διανομή των ερωτηματολογίων (στην αγγλική, ιταλική και ελληνική γλώσσα) πραγματοποιήθηκε στο νησί της Ρόδου και συγκεκριμένα στην περιοχή Φαληράκι το καλοκαίρι του 2017. Χορηγήθηκαν 300 ερωτηματολόγια (100 για την κάθε εθνικότητα αντίστοιχα). Τα ερωτηματολόγια δίνονταν στους τουρίστες κατά την άφιξή τους στο κατάλυμα που διέμεναν, τα οποία είτε και συμπλήρωναν εκείνη την στιγμή οπότε και επιστρέφονταν άμεσα στην ερευνήτρια, είτε τα έπαιρναν μαζί τους και τα επέστρεφαν στην ρεσεψιόν του καταλύματος μέχρι το τέλος της παραμονής τους στο χώρο. Κατά τη χορήγηση των ερωτηματολογίων διευκρινίζονταν στους τουριστικούς επισκέπτες ο σκοπός της έρευνας, η εθελοντική συμπλήρωσή τους, καθώς και το γεγονός ότι είναι ανώνυμα και δεν περιλαμβάνουν προσωπικά ευαίσθητα δεδομένα.

Η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκε είναι η ποσοτική. Ειδικότερα, η ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε τόσο με την αξιοποίηση εφαρμογών της περιγραφικής όσο και της επαγωγικής στατιστικής. Αναφορικά με την περιγραφική μέθοδο γίνεται χρήση πινάκων που εμφανίζουν απόλυτες και σχετικές συχνότητες, μέσες τιμές και τυπικές αποκλίσεις. Όσον αφορά στην επαγωγική στατιστική ανάλυση, αξιοποιήθηκαν τα παραμετρικά στατιστικά κριτήρια t -test και One-Way ANOVA, προκειμένου να γίνουν συγκρίσεις μέσων όρων. Ως επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας ορίστηκε το $\alpha=0,05$. Όλες οι αναλύσεις έγιναν με τη βοήθεια του Στατιστικού Πακέτου για τις Κοινωνικές Επιστήμες SPSS v.23.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Δημογραφικά στοιχεία

Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από 190 γυναίκες και 110 άντρες. Η πλειοψηφία τους (39,7%) ανήκει στην ηλικιακή κατηγορία 31-40 και ακολουθούν οι ηλικίες 20-30 (28,3%) και 41-50 (19,0%). Το 56,7% των συμμετεχόντων έχει ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, ενώ μόλις το 5,0% έχει ολοκληρώσει μόνο την υποχρεωτική εκπαίδευση (Διάγραμμα 1). Οι περισσότεροι από τους τουρίστες του δείγματός μας (50,7%) δηλώνουν ότι ταξιδεύουν τουλάχιστον μία φορά ετησίως εντός της χώρας τους και τουλάχιστον μία φορά ετησίως στο εξωτερικό (55,7%). Σχεδόν στο σύνολό τους (99,3%) δεν εντάσσονται ως μέλη σε κάποια Μη Κυβερνητική Περιβαλλοντική Οργάνωση και ως κύρια πηγή ενημέρωσής τους για περιβαλλοντικά ζητήματα προκρίνουν πολύ και πάρα πολύ (58,6%) το διαδίκτυο, ενώ αξιοπρόσεκτα είναι τα πολύ μικρά ποσοστά που εμφανίζει η επίδραση των σχολικών μαθημάτων όλων των βαθμίδων της τυπικής εκπαίδευσης και τα προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Πίνακας 1).

Διάγραμμα 1. Μορφωτικό επίπεδο του δείγματος

Πίνακας 1: Σχετική συχνότητα των πηγών ενημέρωσης του δείγματος

Πηγές Ενημέρωσης	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα Πολύ
Διαδίκτυο	7,0	12,7	21,7	24,3	34,3
Εφημερίδες / Περιοδικά	11,3	24,3	29,7	28,3	6,3

Τηλεόραση / Ραδιόφωνο	14,7	25,7	34,7	18,7	6,3
Οικογένεια / Φίλοι	15,3	29,7	36,0	16,0	2,7
Σχολικό πρόγραμμα Π.Ε	23,7	36,0	27,0	11,0	2,3
Μαθήματα σε σχολείο \ Πανεπιστήμιο	23,0	35,3	26,0	14,0	1,7
Συμμετοχή σε ΜΚΟ	34,7	30,3	22,3	10,3	2,3

Περιβαλλοντικές Γνώσεις

Οι ερωτήσεις γνώσεων που περιλάμβανε το εργαλείο αφορούσαν σε ένα αρκετά μεγάλο εύρος περιβαλλοντικών ζητημάτων που θίγουν καίρια σύγχρονα θέματα ή/και προβλήματα, όπως π.χ. τα προβλήματα που προκαλεί η καύση άνθρακα στο περιβάλλον, τα επιβλαβή φωσφορικά άλατα στο θαλασσινό νερό, γενικότερα θέματα θαλάσσιας και ατμοσφαιρικής ρύπανσης, ζητήματα διάθεσης των σκουπιδιών – ανακύκλωσης, την όξινη βροχή, ζητήματα που σχετίζονται με τα ορυκτά καύσιμα και τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, το δημογραφικό, την καταστροφή ενδιαιτημάτων και τη μείωση της βιοποικιλότητας, τη θέση του ανθρώπου στη βιόσφαιρα και τα αντικείμενα μελέτης της επιστήμης της οικολογίας. Η ανάγνωση του Πίνακα 2 μάς δίνει τη δυνατότητα εύκολα να διαπιστώσουμε ότι το σύνολο των συμμετεχόντων εμφανίζει σχετικά περιορισμένο γνωστικό επίπεδο με μέση τιμή των ορθών απαντήσεων να βρίσκεται λίγο πάνω από τις μισές ερωτήσεις (54,3%)· ειδικότερα ως προς τις διαφορές μεταξύ των τριών εθνικοτήτων, οι Έλληνες εμφανίζονται να κατέχουν περισσότερες περιβαλλοντικές γνώσεις απαντώντας σωστά στο 60,1% των ερωτήσεων, ακολουθούν οι Ιταλοί με 55,9% και τελευταίοι οι Άγγλοι δίνοντας σωστές απαντήσεις μόλις στο 46,8% των ερωτήσεων (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Σχετικές συχνότητες σωστών απαντήσεων του δείγματος ανά εθνικότητα

Ερώ- τηση	% Σωστές απαντήσεις				Ερώ- τηση	% Σωστές απαντήσεις			
	Ελλάδα	Ιταλία	Αγγλία	Μέση τιμή		Ελλάδα	Ιταλία	Αγγλία	Μέση τιμή
1 ^η	94,0	86,0	85,0	88,3	15 ^η	72,0	74,0	35,0	60,3
2 ^η	71,0	69,0	82,0	74,0	16 ^η	19,0	52,0	37,0	36,0
3 ^η	69,0	26,0	66,0	53,7	17 ^η	96,0	94,0	77,0	89,0
4 ^η	14,0	45,0	45,0	34,7	18 ^η	66,0	69,0	25,0	53,3
5 ^η	78,0	70,0	34,0	60,7	19 ^η	84,0	61,0	24,0	56,3
6 ^η	76,0	62,0	53,0	63,7	20 ^η	76,0	41,0	67,0	61,3
7 ^η	75,0	31,0	52,0	52,7	21 ^η	84,0	87,0	56,0	75,7

8 ^η	15,0	45,0	39,0	33,0	22 ^η	77,0	74,0	49,0	66,7
9 ^η	86,0	70,0	34,0	63,3	23 ^η	77,0	67,0	52,0	65,3
10 ^η	13,0	23,0	19,0	18,3	24 ^η	7,0	19,0	23,0	16,3
11 ^η	42,0	32,0	67,0	47,0	25 ^η	85,0	59,0	76,0	73,3
12 ^η	35,0	69,0	30,0	44,7	26 ^η	46,0	24,0	32,0	34,0
13 ^η	46,0	65,0	18,0	43,0	27 ^η	86,0	85,0	62,0	77,7
14 ^η	6,0	19,0	23,0	16,0	28 ^η	89,0	48,0	48,0	61,7
Μέση τιμή						60,1	55,9	46,8	54,3

Μια αναλυτικότερη ματιά στις επιμέρους ερωτήσεις του εργαλείου, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι λίγες είναι εκείνες όπου οι συμμετέχοντες και των τριών χωρών απαντούν με παρόμοιο περίπου τρόπο (1^η, 2^η, 6^η, 10^η, 17^η, 23^η, 25^η και 27^η ερώτηση), καθώς ως επί το πλείστον οι δύο από τις τρεις χώρες διαφαίνεται να βρίσκονται περισσότερο κοντά στις σωστές απαντήσεις (στην περίπτωση μας η Ελλάδα και η Ιταλία), χώρες οι οποίες διαφοροποιούνται η καθεμιά από τις υπόλοιπες σε 5 ερωτήσεις, ενώ η Αγγλία διαφοροποιείται σε 9 από τις 28 συνολικά ερωτήσεις (Πίνακας 2).

Ωστόσο, υπάρχουν και κάποιες απαντήσεις που δεν αναμένονταν και που πραγματικά αξίζει κάποιος να αναφερθεί. Έτσι, μεταξύ άλλων, οι Έλληνες (με ποσοστό 69%) και οι Άγγλοι (66%) απαντούν σωστά ότι ο άνθρωπος σχετίζεται με τα υπόλοιπα τμήματα της φύσης σύμφωνα με τις αρχές της οικολογίας, ενώ οι Ιταλοί στο μεγαλύτερο ποσοστό τους (44,0%) εμφανίζουν μία περισσότερο ανθρωποκεντρική προσέγγιση απαντώντας ότι ο άνθρωπος είναι το πρωτεύον τμήμα της φύσης. Οι Έλληνες συγκεντρώνουν λανθασμένα το 55% των απαντήσεων στη επιλογή ότι τα φωσφορικά άλατα σταματούν την αναπαραγωγή των ψαριών δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο παντελή έλλειψη γνώσης της συγκεκριμένης εξειδικευμένης πληροφορίας που σχετίζεται με το πολύ σημαντικό πρόβλημα του ευτροφισμού, σε αντίθεση με τους Άγγλους και Ιταλούς που εμφανίζουν πολύ υψηλά ποσοστά σωστών απαντήσεων. Αυτό το γνωστικό έλλειμμα επιβεβαιώνεται και από άλλη ερώτηση στην οποία οι Ιταλοί σε ποσοστό 45% και οι Άγγλοι σε ποσοστό 39,0% απαντούν σωστά, ότι δηλαδή τα νιτρικά και φωσφορικά στοιχεία είναι εκείνα που συναντάει κανείς συχνότερα στο νερό, ενώ τη σωστή απάντηση τη δίνει μόλις το 15% των Ελλήνων. Ενώ τόσο οι Έλληνες με ποσοστό 78,0% όσο και οι Ιταλοί με ποσοστό 70,0% απαντούν σωστά ότι το ανακυκλωμένο χαρτί σε σχέση με τα άλλα χαρτιά δεν παράγει περισσότερους ρύπους, το αντίστοιχο ποσοστό των Άγγλων είναι ιδιαίτερα μικρό (34,0%). Το δείγμα της έρευνάς μας έχει πολύ περιορισμένη γνώση αναφορικά με τις πηγές από τις οποίες προέρχεται η ατμοσφαιρική ρύπανση στις μεγάλες πόλεις, αφού σε ποσοστό 75% προκρίνουν λανθασμένα τα ερ-

γοστάσια και μόλις σε ποσοστό 16,3% δίνουν τη σωστή απάντηση που δεν είναι άλλη από τα αυτοκίνητα. Σ' αυτήν την ερώτηση οι Άγγλοι απαντούν σωστά σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους υπόλοιπους (23%), ακολουθούν οι Ιταλοί (19%) και σε μεγάλη απόσταση οι Έλληνες (7%).

Δηλώσεις Στάσεων / Συμπεριφορών

Στον Πίνακα 3 διαφαίνεται ο βαθμός φιλοπεριβαλλοντικότητας των στάσεων και συμπεριφορών των τουριστών που επισκέφτηκαν το καλοκαίρι του 2017 το νησί της Ρόδου, μέσα από μια διαβαθμιστική 5-βάθμια κλίμακα τύπου Likert. Πιο συγκεκριμένα, σχεδόν σε όλες τις δηλώσεις τους οι τουρίστες που συμμετείχαν στην έρευνα εμφανίζουν αρκετά έως πολύ φιλικές στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στο φυσικό περιβάλλον με τη μέση τιμή και για τις τρεις εθνικότητες να είναι 3,44 ($\pm 0,963$). Όσον αφορά στις επιμέρους διαφορές τους, οι Άγγλοι με μέση τιμή 3,54 ($\pm 0,962$) εμφανίζονται να έχουν λίγο περισσότερο φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις και συμπεριφορές έναντι των Ιταλών που ακολουθούν με μέση τιμή 3,41 ($\pm 0,887$) και των Ελλήνων που έρχονται ελαφρώς τελευταίοι (3,36 $\pm 0,889$) (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Μέση τιμή και τυπική απόκλιση ($\pm$ SD) των 36 δηλώσεων του εργαλείου ανά εθνικότητα

Δηλώσεις	Μέση τιμή ($\pm$ SD)			Μέση τιμή
	Ελλάδα	Ιταλία	Αγγλία	
1. Είμαι πρόθυμος να σταματήσω να αγοράζω ορισμένα από τα προϊόντα που χρησιμοποιώ για να σώσω τα ζώα	3,89 ($\pm 0,886$)	3,93 ($\pm 0,956$)	3,89 ($\pm 0,827$)	3,90 ($\pm 0,889$)
2. Δεν είμαι πρόθυμος να σταματήσω να χρησιμοποιώ air-condition για να μην σπαταλώ ενέργεια	2,31 ($\pm 0,849$)	2,79 ($\pm 0,967$)	3,24 ($\pm 1,138$)	2,78 ($\pm 1,059$)
3. Για να μην σπαταλώ νερό θα χρησιμοποιούσα λιγότερο κατά τη διάρκεια του μπάνιου μου	3,93 ($\pm 0,769$)	3,86 ($\pm 0,817$)	3,71 ($\pm 0,946$)	3,83 ($\pm 0,849$)
4. Δεν θα έδινα 10 ευρώ από τον κουμπαρά μου για να βοηθήσω το περιβάλλον	1,98 ($\pm 0,816$)	2,15 ($\pm 0,833$)	2,05 ($\pm 1,048$)	2,06 ($\pm 0,905$)
5. Θα χρησιμοποιούσα περισσότερες φορές το λεωφορείο ώστε να μειωθεί η ατμοσφαιρική ρύπανση	3,76 ($\pm 0,922$)	3,16 ($\pm 0,884$)	3,20 ($\pm 0,899$)	3,37 ($\pm 0,940$)

6. Δεν είμαι πρόθυμος να ξεχωρίζω από τα σκουπίδια της οικογένειάς μου αυτά που είναι για ανακύκλωση	2,19 (±0,873)	2,43 (±0,856)	2,87 (±1,195)	2,50 (±1,023)
7. Θα έδινα 10 ευρώ από τον κουμπαρά μου για να βοηθήσω τα άγρια ζώα	3,90 (±0,718)	3,63 (±0,861)	3,57 (±0,891)	3,70 (±0,836)
8. Θα αντικαθιστούσα στο σπίτι μου τις απλές λάμπες με λαμπτήρες εξοικονόμησης ενέργειας	4,30 (±0,772)	3,87 (±0,849)	3,89 (±0,886)	4,02 (±0,858)
9. Όταν πλένω τα χέρια μου κλείνω τη βρύση για να μην σπαταλάω νερό	4,01 (±0,835)	3,82 (±0,925)	3,72 (±0,911)	3,85 (±0,896)
10. Θα πήγαινα από σπίτι σε σπίτι για να μεταφέρω πληροφορίες για το περιβάλλον	2,74 (±1,194)	3,40 (±1,247)	3,45 (±0,936)	3,20 (±1,176)
11. Θα έγραφα άρθρα στον τοπικό τύπο για να ζητήσω από τους ανθρώπους να συμβάλλουν στη μείωση της ρύπανσης	2,51 (±1,105)	3,34 (±1,327)	3,39 (±0,909)	3,08 (±1,194)
12. Θα πήγαινα από σπίτι σε σπίτι για να διαδώσω την ιδέα της ανακύκλωσης	2,48 (±1,159)	3,30 (±1,345)	3,46 (±1,009)	3,08 (±1,251)
13. Δεν έχω ενημερώσει κανέναν (φίλους, συγγενείς, οικογένεια) για κάποιο πρόβλημα ρύπανσης	2,46 (±0,926)	2,30 (±0,870)	3,75 (±0,957)	2,84 (±1,123)
14. Έχω συζητήσει με τους γονείς μου σχετικά με το πως μπορούμε να συμβάλλουμε στην αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων	3,11 (±0,909)	3,57 (±0,891)	3,45 (±1,158)	3,38 (±1,009)
15. Κλείνω τη βρύση όσο βουρτσίζω τα δόντια μου για να εξοικονομήσω νερό	3,91 (±0,793)	4,01 (±0,732)	3,78 (±0,938)	3,90 (±0,828)
16. Κλείνω όλα τα φώτα όταν δεν είμαι σπίτι για να εξοικονομήσω ενέργεια	4,09 (±0,793)	3,98 (±0,778)	3,99 (±0,810)	4,02 (±0,793)
17. Έχω ζητήσει από τους γονείς μου να μην αγοράζουν προϊόντα που προέρχονται από τη γούνα ζώων	4,04 (±0,875)	3,39 (±0,827)	3,74 (±0,991)	3,72 (±0,936)
18. Έχω ζητήσει από τους γονείς μου να ανακυκλώνουμε κάποια από τα υλικά που χρησιμοποιούμε	3,53 (±0,969)	3,82 (±0,809)	3,83 (±0,865)	3,73 (±0,891)
19. Έχω ρωτήσει άλλους σχετικά με το τι μπορώ να κάνω για να συμβάλλω στη μείωση της περιβαλλοντικής ρύπανσης	2,75 (±1,029)	3,73 (±0,827)	3,44 (±0,857)	3,31 (±0,995)
20. Διαβάζω συχνά ιστορίες που σχετίζονται κυρίως με το περιβάλλον	2,41 (±1,093)	3,57 (±0,891)	3,41 (±0,877)	3,13 (±1,085)
21. Δεν αφήνω τη βρύση ανοικτή όταν δεν την χρειάζομαι	3,66 (±1,112)	3,94 (±0,750)	3,95 (±0,957)	3,85 (±0,958)
22. Κρατώ την πόρτα του ψυγείου ανοικτή, μέχρι να αποφασίσω τι θα πάρω	2,91 (±0,944)	2,41 (±1,055)	3,48 (±1,078)	2,93 (±1,113)

23. Δεν καταστρέφω χελιδονοφωλιές	3,76 (±0,955)	3,70 (±0,937)	3,56 (±1,076)	3,67 (±0,992)
24. Δεν διαχωρίζω στο σπίτι μου τα υλικά που μπορούν να ανακυκλωθούν	2,91 (±0,975)	2,50 (±1,087)	3,15 (±1,313)	2,85 (±1,162)
25. Με φοβίζει να σκέφτομαι ότι οι άλλοι δεν νοιάζονται για το περιβάλλον	4,05 (±0,783)	3,85 (±0,892)	3,71 (±0,902)	3,87 (±0,869)
26. Θυμώνω για την καταστροφή που προκαλεί η ρύπανση στο περιβάλλον	4,19 (±0,692)	3,92 (±0,813)	3,67 (±0,853)	3,93 (±0,815)
27. Χαίρομαι όταν οι άνθρωποι ανακυκλώνουν χαρτί, μπουκάλια και αλουμίνια	4,41 (±0,621)	4,07 (±0,742)	3,93 (±0,879)	4,14 (±0,779)
28. Θυμώνω όταν σκέφτομαι ότι υπάρχουν εταιρείες που κάνουν πειράματα πάνω σε ζώα για να ελέγξουν τα προϊόντα τους	4,48 (±0,847)	4,13 (±0,734)	3,97 (±0,904)	4,19 (±0,855)
29. Χαίρομαι όταν οι άνθρωποι προσπαθούν να εξοικονομήσουν ενέργεια	4,39 (±0,764)	4,04 (±0,777)	3,90 (±0,823)	4,11 (±0,812)
30. Δεν με ανησυχεί το γεγονός ότι μειώνονται τα αποθέματα νερού	1,70 (±0,969)	2,42 (±1,084)	3,31 (±1,195)	2,48 (±1,268)
31. Δεν ανησυχώ για τα περιβαλλοντικά προβλήματα	1,67 (±0,933)	2,00 (±0,791)	3,17 (±1,264)	2,28 (±1,200)
32. Δεν φοβάμαι για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η ρύπανση στην υγεία της οικογένειάς μου	1,69 (±1,080)	1,98 (±0,853)	2,92 (±1,134)	2,20 (±1,153)
33. Στεναχωριέμαι όταν σκέφτομαι πως τα υλικά που πετιούνται θα μπορούσαν να ανακυκλωθούν	4,04 (±0,864)	3,96 (±0,710)	3,67 (±0,766)	3,89 (±0,796)
34. Νιώθω λύπη όταν χτίζονται σπίτια σε μέρη όπου ζούσαν ζώα	4,33 (±0,766)	3,90 (±0,835)	3,65 (±0,869)	3,96 (±0,868)
35. Τρομάζω όταν σκέφτομαι πόση ενέργεια καταναλώνεται αλόγιστα	4,26 (±0,691)	3,97 (±0,717)	3,79 (±0,782)	4,01 (±0,754)
36. Στεναχωριέμαι όταν βλέπω ανθρώπους να ξοδεύουν άσκοπα το νερό	4,27 (±0,737)	4,04 (±0,665)	3,88 (±0,782)	4,06 (±0,745)
Μέση τιμή	3,36 (±0,889)	3,41 (±0,887)	3,54 (±0,962)	3,44 (±0,963)

Ειδικότερα οι δηλώσεις εκείνες με τις οποίες επέδειξαν τις περισσότερο φιλικές προς το περιβάλλον στάσεις είναι 28^η δήλωση «*Θυμώνω όταν σκέφτομαι ότι υπάρχουν εταιρείες που κάνουν πειράματα πάνω σε ζώα για να ελέγξουν τα προϊόντα τους*» με μέση τιμή 4,19 (±0,855), η 27^η δήλωση «*Χαίρομαι όταν οι άνθρωποι ανακυκλώνουν χαρτί, μπουκάλια και αλουμίνια*» με μέση τιμή 4,14 (±0,779), η 29^η δήλωση «*Χαίρομαι όταν οι άνθρωποι προσπαθούν να*

εξοικονομήσουν ενέργεια» με μέση τιμή 4,11 ($\pm 0,812$), η 36^η δήλωση *«Στεναχωριέμαι όταν βλέπω ανθρώπους να ξοδεύουν άσκοπα το νερό»* με μέση τιμή 4,06 ($\pm 0,745$). Οι δηλώσεις με τις οποίες επέδειξαν την λιγότερη φιλοπεριβαλλοντική στάση, αν και με τιμές όχι ιδιαίτερα χαμηλές, είναι η 4^η δήλωση *«Δε θα έδινα 10 ευρώ από τον κουμπαρά μου για να βοηθήσω το περιβάλλον»* με μέση τιμή 2,06 ($\pm 0,905$), η 32^η δήλωση *«Δε φοβάμαι για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η ρύπανση στην υγεία της οικογένειάς μου»* με μέση τιμή 2,20 ($\pm 1,153$), η 31^η *«Δεν ανησυχώ για τα περιβαλλοντικά προβλήματα»* με μέση τιμή 2,28 ($\pm 1,200$) (Πίνακας 3).

Δηλώσεις αντιλήψεων

Σε γενικές γραμμές διακρίνουμε ότι οι απόψεις των τουριστών εμφανίζονται να συμφωνούν πως ο τουρισμός επηρεάζει αρκετά τους διάφορους τομείς ανάπτυξης ενός τόπου γενικότερα και της Ρόδου ειδικότερα. Πιο συγκεκριμένα οι συμμετέχοντες στην έρευνα δηλώνουν σε ποσοστό 48,3% ότι οι επιπτώσεις του τουρισμού είναι κυρίως οικονομικές και ακολουθούν οι περιβαλλοντικές και κοινωνικές. Επιπλέον, το 88,3% εξ' αυτών συμφωνούν με την άποψη ότι η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει έναν τόπο τόσο θετικά όσο και αρνητικά. Σχετικά με την ατμοσφαιρική ρύπανση και κατά πόσο επηρεάζεται από την τουριστική ανάπτυξη κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους (67,3%) συμφωνούν με την άποψη ότι επηρεάζεται πολύ. Επίσης, το 51,3% συμφωνεί ότι η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει πολύ τις αρρώστιες που σχετίζονται με το περιβάλλον και το 44,0% τη μόλυνση των υδάτινων πόρων κατά πολύ. Παράλληλα δηλώνουν σε ποσοστό 51,0% ότι η ίδια η τουριστική ανάπτυξη ευθύνεται πολύ στην κατασπατάληση της ηλεκτρικής ενέργειας και συμμερίζονται την άποψη σε ποσοστό 46,0% ότι δημιουργεί πολύ μεγάλο πρόβλημα στην αποκομιδή απορριμμάτων. Επίσης σε ποσοστό 45,0% δηλώνουν ότι η τουριστική ανάπτυξη ευθύνεται κατά πολύ για τη ρύπανση και καταστροφή των ακτών, το 42,2% συμμερίζεται την άποψη ότι οδηγεί με γρήγορο ρυθμό στην υποβάθμιση της αισθητικής του τοπίου και το 45,3% ότι είναι υπεύθυνη για την νχορύπανση και το κυκλοφοριακό. Θεωρούν ακόμη με ποσοστό απαντήσεων 42,7% ότι η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει τη διάβρωση και καθίζηση του εδάφους, με ποσοστό 50,0% την υπερκατανάλωση των υδατικών πόρων και 49,7% ότι έχει μεγάλο μερίδιο ευθύνης στην ανοικοδόμηση υποδομών.

Αναφορικά με το βαθμό που η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει και φέρνει πιο κοντά τους πολιτισμούς και τη γνωριμία με τα ήθη και έθιμα των διαφόρων λαών, το δείγμα μας στην πλειονότητά του (38,7%) απάντησε ότι επηρεάζει πολύ. Παρόμοια είναι και η άποψη των περισσότερων (45,3%) ότι ο τουρισμός επηρεάζει πολύ τη διατήρηση μνημείων και αρχαιολογικών χώρων. Επίσης, συμφωνούν με την άποψη πως ο τουρισμός επηρεάζει κατά πολύ την επιρροή από

άλλους πολιτισμούς, παραδόσεις και αντιλήψεις με ποσοστό απαντήσεων 43,7%. Είναι ενδιαφέρον ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των τουριστών (50,7%), διαπιστώνει ότι η τουριστική ανάπτυξη προκαλεί την αλλοίωση των αρχικών χαρακτηριστικών μιας τουριστικής περιοχής σε μεγάλο βαθμό.

Επίσης οι τουρίστες της έρευνάς μας σε ποσοστό 51,0% πιστεύουν ότι η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει τη χαλάρωση των νηών σε μεγάλο βαθμό. Παράλληλα το 40,3% συμφωνεί με την άποψη ότι η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει την εγκληματικότητα της περιοχής σε μέτριο βαθμό και το 49,7% ότι επηρεάζει κατά πολύ την αύξηση των τιμών των προϊόντων. Βεβαίως το 42% ισχυρίζεται ότι ο τουρισμός μειώνει την ανεργία και το 40,3% ότι συμβάλλει στη βελτίωση της οικονομίας του τόπου. Τέλος, το 67,7% συμφωνεί ότι ο τουρισμός στην Ελλάδα μπορεί να συνυπάρχει με την αειφόρο ανάπτυξη και το 74,3% ότι η αειφόρος ανάπτυξη θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε συνδυασμό της τουριστικής και περιβαλλοντικής ανάπτυξης ενός τόπου.

Συμπερασματικά λοιπόν μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι στην πλειονότητά τους συμφωνούν πως η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει κατά πολύ όλους τους τομείς της περιοχής στην οποία αναπτύσσεται, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά.

Συσχετίσεις γνώσεων, στάσεων / συμπεριφορών και αντιλήψεων με δημογραφικά στοιχεία

Ός προς τις περιβαλλοντικές γνώσεις των τουριστών του δείγματός μας δεν υπάρχει στατιστικώς σημαντικές διαφορές [$t(298)=0.593$, $p=0.553$] μεταξύ γυναικών και ανδρών, με τις πρώτες να εμφανίζουν μ.τ. 14,59 και τους δεύτερους 14,85. Όσο αφορά στις φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις των δύο φύλων, αυτές επίσης δε φαίνονται να παρουσιάζουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές [$t(298)=-1.763$, $p=0.092$] με τις γυναίκες να εμφανίζουν ελαφρώς πιο φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις (μ.τ. 3,47) έναντι των ανδρών (μ.τ. 3,39). Ωστόσο, αναφορικά με τις αντιλήψεις που εμφανίζουν στα διάφορα περιβαλλοντικά ζητήματα ανάμεσα στα δύο φύλα παρατηρούνται κάποιες διαφοροποιήσεις με αυτές των γυναικών να είναι πιο ισχυρές απέναντι στο περιβάλλον (μ.τ. 3,90) έναντι των ανδρών (μ.τ. 3,77), εμφανίζοντας μάλιστα στατιστικώς σημαντική διαφορά [$t(298)=-2.532$, $p=0.019$].

Αναφορικά με το αν είναι κάποιος μέλος μιας περιβαλλοντικής οργάνωσης και τις γνώσεις, στάσεις / συμπεριφορές και αντιλήψεις του απέναντι στο περιβάλλον σε σχέση πάντα με εκείνους που δεν ανήκουν σε κάποια περιβαλλοντική οργάνωση, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι εκείνοι που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία παρουσιάζονται πιο ευαισθητοποιημένοι σε θέματα περιβάλλοντος, σημειώνοντας στατιστικώς σημαντική διαφορά ως προς τις στάσεις με μ.τ. 4,09 έναντι 3,43 [$t(298)=2.685$, $p=0.008$] και τις αντιλήψεις με μ.τ. 4,48 έναντι 3,85 [$t(298)=2.020$, $p=0.044$], κάτι το οποίο δεν ισχύει για τις περιβαλλοντικές γνώσεις, με εκείνους

που δεν εντάσσονται σε κάποια περιβαλλοντική οργάνωση να εμφανίζουν υψηλότερα σκορ (μ.τ. 14,71) έναντι των υπολοίπων (μ.τ. 10,00) [$t(298)=-1,855, p=0.065$].

Ός προς τις γνώσεις, στάσεις / συμπεριφορές και αντιλήψεις σε σχέση με τις διάφορες ηλικιακές ομάδες που συμμετείχαν στην έρευνα, δε φαίνεται να υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά σε καμιά εκ των τριών περιπτώσεων [$F(5, 294)=1,220, p=0,300$], [$F(5, 294)=0,349, p=0,883$] και [$F(5, 294)=1,431, p=0,213$, αντίστοιχα].

Ελέγχοντας τη σχέση που υπάρχει μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου και των γνώσεων, στάσεων / συμπεριφορών και αντιλήψεων των ερωτηθέντων, διαπιστώνεται ότι ως προς την πρώτη περίπτωση υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά [$F(5, 294)=2,540, p=0,029$], με τους κατόχους μεταπτυχιακής γνώσης να υπερέχουν έναντι των υπολοίπων και κυρίως της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και ως προς τη σχέση μεταξύ των αντιλήψεων και της βαθμίδας εκπαίδευσης των ερωτηθέντων, αφού και εδώ υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά [$F(5, 294)=2,919, p=0,014$]. Ωστόσο, ανάμεσα στο μορφωτικό επίπεδο και τις στάσεις των ερωτηθέντων απέναντι στο περιβάλλον, μολονότι υπάρχει μία τάση αύξησης των φιλοπεριβαλλοντικών στάσεων με την αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, δεν εμφανίζεται να υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά [$F(5, 294)=0,914, p=0,472$].

Σχετικά με τη συχνότητα με την οποία ταξιδεύουν εντός της χώρας τους οι ερωτηθέντες και κατά πόσο αυτή η μεταβλητή επηρεάζει τις περιβαλλοντικές γνώσεις, στάσεις / συμπεριφορές και αντιλήψεις τους, φαίνεται ότι πράγματι παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς εμφανίζεται να υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά μόνο ως προς τις γνώσεις [$F(2, 297)=4,402, p=0,013$] και τις στάσεις / συμπεριφορές [$F(2, 297)=3,083, p=0,047$] μεταξύ εκείνων που ταξιδεύουν περισσότερες από 1 φορά το χρόνο έναντι των υπολοίπων. Ωστόσο, μεταξύ της συχνότητας που ταξιδεύουν οι ερωτηθέντες και των αντιλήψεών τους, δε φαίνεται να υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά [$F(2, 297)=1,758, p=0,174$]. Η ίδια ανοδική τάση παρατηρείται και στην περίπτωση των ταξιδιών σε χώρες του εξωτερικού σε σχέση με τις γνώσεις, στάσεις / συμπεριφορές και αντιλήψεις χωρίς όμως να υπάρχει καμία στατιστικώς σημαντική διαφορά [$F(2, 297)=2,713, p=0,068$, $F(2, 297)=0,553, p=0,576$ και $F(2, 297)=1,997, p=0,137$], αντίστοιχα.

Η στατιστική ανάλυση, με την αξιοποίηση του παραμετρικού κριτηρίου One-Way ANOVA, των μέσων όρων των τριών εθνικοτήτων ως προς τις γνώσεις τους, κατέδειξε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική διαφορά μεταξύ των περισσότερο ενημερωμένων Ελλήνων με μέση τιμή 15,94 ($\pm 2,792$) και των λιγότερο ενημερωμένων Αγγλων με μέση τιμή 13,60 ($\pm 4,270$) [$F(2, 297)=16,994, p=0,000$].

Αντίστοιχη διαφορά που να είναι στατιστικώς σημαντική ανάμεσα στις στάσεις / συμπεριφορές, καθώς και στις αντιλήψεις μεταξύ των τριών εθνικοτήτων δεν καταγράφηκε.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αναλύοντας τα στοιχεία που προέκυψαν μέσα από την παρούσα έρευνα διαπιστώνεται ότι ανάμεσα στα δύο φύλα δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση ως προς τις περιβαλλοντικές γνώσεις που αυτά διαθέτουν, με τους άνδρες να υπερέχουν ελαφρώς. Αναφορικά με τις στάσεις και συμπεριφορές τους απέναντι στο φυσικό περιβάλλον, αν και επίσης δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση, οι γυναίκες παρουσιάζονται να είναι ελάχιστα πιο φιλικά κείμενες έναντι των ανδρών. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται πιο έντονο με τις γυναίκες να εκφράζουν περισσότερο φιλοπεριβαλλοντικές αντιλήψεις έναντι των ανδρών, κάτι που αποδεικνύει για ακόμα μια φορά ότι το γυναικείο φύλο είναι ως επί το πλείστον πιο ευαίσθητο και περιβαλλοντικά συνειδητοποιημένο από το ανδρικό. Αυτό συχνά αποδίδεται στη διεθνή βιβλιογραφία, μεταξύ άλλων, στον επιπρόσθετο ρόλο που έχει αναλάβει η γυναίκα, εκείνο της τροφού και μάνας που φροντίζει το ανυπεράσπιστο μικρό παιδί: στο ρόλο του παιδιού τοποθετείται το ανυπεράσπιστο στις μέρες μας φυσικό περιβάλλον [για περισσότερες πληροφορίες, ο αναγνώστης μπορεί να απευθυνθεί στο πολύ σημαντικό έργο των Zelezny et al. (2000), στο οποίο υπάρχει εκτενής σχετική βιβλιογραφική επισκόπηση]. Ενδιαφέρον εύρημα, καθώς δεν αναμένονταν να καταγραφεί, αποτελεί το γεγονός ότι οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε περιβαλλοντικές οργανώσεις, ενώ παρουσιάζουν περισσότερο έντονες φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις, συμπεριφορές και αντιλήψεις από τους υπόλοιπους, δε συμβαίνει το ίδιο και για τις γνώσεις που αυτοί κατέχουν αναφορικά με το φυσικό περιβάλλον, οι οποίες παρουσιάζονται να είναι περιορισμένες σε σχέση με εκείνους που δεν συμμετέχουν σε αντίστοιχα σχήματα: αυτή η διαφοροποίηση μπορεί πιθανώς να αποδοθεί στο γεγονός ότι στην παρούσα έρευνα αυτοί που ανήκουν σε κάποια ΜΚΠΟ αποτελούν την ισχνή μειοψηφία. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με το μορφωτικό τους επίπεδο, καθώς οι τουρίστες που κατέχουν ανώτατη μόρφωση (πανεπιστημιακό τίτλο ή/και μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών), φαίνεται να κατέχουν περισσότερες περιβαλλοντικές γνώσεις σε σχέση με τους υπόλοιπους, πιο φιλική στάση / συμπεριφορά απέναντι στο περιβάλλον, καθώς και περισσότερο φιλοπεριβαλλοντικές αντιλήψεις για ζητήματα που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο ο τουρισμός επηρεάζει το φυσικό περιβάλλον. Αξιοσημείωτο είναι, αλλά όχι και αξιοπερίεργο, το γεγονός ότι οι άνθρωποι που ταξιδεύουν περισσότερες από μια φορές το χρόνο, είτε στη χώρα τους είτε στο εξωτερικό, παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση ως προς τις γνώσεις και τις στάσεις / συμπεριφορές τους απέναντι στο περιβάλλον. Αυτό πιθανότατα να οφείλεται στο γεγονός ότι καθώς ταξιδεύουν έρχονται σε επαφή με άλλους ανθρώπους και άλλους πολιτισμούς διευρύνοντας τους πνευματικούς τους ορίζοντες, και ως εκ τούτου αποκτούν μέσα από την εμπειρία

τους περισσότερες γνώσεις και εκδηλώνουν διαφορετικού είδους στάσεις και συμπεριφορές έναντι των υπόλοιπων που είτε ταξιδεύουν αραιά, είτε δε φεύγουν ποτέ από τον τόπο διαμονής τους. Σχετικά με τις πηγές πληροφόρησης για περιβαλλοντικά ζητήματα, ως σημαντικότερη παρουσιάζεται το διαδίκτυο, συμφωνώντας με πάρα πολλές έρευνες της τελευταίας δεκαετίας σε άλλες ομάδες ανθρώπων, μερικές από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν τελευταία και στη χώρα μας (π.χ. Boubonari et al., 2013; Mogias et al., 2015) και αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά το σημαντικό ρόλο της τεχνολογίας στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου, αφού στις μέρες μας η τεχνολογία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του.

Το επίπεδο των περιβαλλοντικών γνώσεων όλων των ερωτηθέντων, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φαίνεται να είναι μάλλον περιορισμένο με τα περισσότερα διαδεδομένα αντικείμενα να απαντώνται σωστά από ικανοποιητικά ποσοστά, ενώ φαίνεται να υπάρχει ένα ζήτημα με τα λιγότερο διαδεδομένα αντικείμενα - η γνώση των οποίων όμως είναι το ίδιο ή/και περισσότερο σημαντική πολλές φορές - καταδεικνύοντας το γνωστικό κενό των συμμετεχόντων. Αυτή η εικόνα πιθανώς να αντικατοπτρίζει εν μέρει και το σχετικό έλλειμμα που εμφανίζεται να υπάρχει στην τυπική αλλά και τη μη τυπική εκπαίδευση, κυρίως αν το συνδέσουμε και με το γεγονός ότι επιλέγουν ως επί το πλείστο το διαδίκτυο για την ενημέρωσή τους. Μία πρόσφατη έρευνα μετα-ανάλυσης των Μόγια & Ηλιάδου (2018) επιβεβαιώνει σε σύνολο περίπου 150 δημοσιευμένων διεθνών ερευνών την περιορισμένη γνώση που κατέχουν διάφοροι πληθυσμοί (π.χ. μαθητές, φοιτητές, εκπαιδευτικοί, πολίτες εν γένει) γύρω από περιβαλλοντικά ζητήματα.

Αντιθέτως και παρόλες τις περιορισμένες γνώσεις του δείγματός μας, οι έντονες φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις και αντιλήψεις που εμφανίζουν, επιβεβαιώνουν για μία ακόμη φορά τη διεθνή βιβλιογραφία (Μόγιας & Ηλιάδου, 2018), ότι δηλαδή αυτές φαίνεται να μην επηρεάζονται πολύ από τις «περιορισμένες» γνώσεις, καθώς συνήθως εμφανίζουν υψηλότερες τιμές. Αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να αποδοθεί, σύμφωνα με τους ίδιους ερευνητές, στην αξιοποίηση κλιμάκων (π.χ. τύπου Likert) που μπορούν να χαρακτηριστούν ως έναν βαθμό υποκειμενικές, καθώς οι ερωτώμενοι καλούνται να πάρουν θέση εντός μιας διαβαθμισμένης κλίμακας και όχι να αποδείξουν με τρόπο αντικειμενικό τις γνώσεις τους σε ένα θέμα.

Αναφορικά με την εθνικότητα των συμμετεχόντων και τις γνώσεις που αυτοί ξεχωριστά φαίνεται να κατέχουν, γίνεται φανερό ότι οι Έλληνες είναι εκείνοι που απαντούν σωστά στις περισσότερες ερωτήσεις, ακολουθούν οι Ιταλοί και τελευταίοι βρίσκονται οι Άγγλοι. Το γεγονός αυτό πιθανώς να παραξενεύει, καθώς η Αγγλία ως μία από τις περισσότερο αναπτυγμένες και για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα χώρες του κόσμου συνεπάγεται πως οι κάτοικοί της αναμένεται να κατέχουν και περισσότερες περιβαλλοντικές γενικές ή/και ειδικότερες γνώσεις· πόσο μάλλον όταν από πολύ νωρίτερα, στο πλαίσιο τουλάχισ-

στον της τυπικής εκπαίδευσης, μάλλον έχουν έρθει σε επαφή με ζητήματα περιβάλλοντος και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης σε σχέση με τους πολίτες των άλλων δύο χωρών που ανήκουν στον λεγόμενο Ευρωπαϊκό νότο. Από μία άλλη πλευρά βέβαια, θα μπορούσε να αποδώσει κάποιος το ότι οι Έλληνες εμφανίζονται να έχουν περισσότερες περιβαλλοντικές γνώσεις στο γεγονός ότι πιθανώς έρχονται σε μεγάλο ποσοστό σε άμεση επαφή με την φύση καθημερινά λόγω και του κλίματος της Ελλάδας. Αλλά ακόμα και εκείνοι που κατοικούν σε μεγάλες πόλεις, συνήθως κατάγονται από κάποια επαρχιακή πόλη της χώρας την οποία και επισκέπτονται με αρκετά μεγάλη συχνότητα. Κάτι ανάλογο πιθανότατα να συμβαίνει και με τους Ιταλούς. Ίσως πάλι να οφείλεται και στο γεγονός ότι στην παρούσα έρευνα το ποσοστό των Άγγλων που είναι απόφοιτοι δημοτικού είναι μεγαλύτερο, καθώς και εκείνων που έχουν κάποιο μεταπτυχιακό δίπλωμα αρκετά μικρότερο των αντίστοιχων Ελλήνων, ή ότι η μέση ηλικία των Άγγλων είναι αρκετά μεγαλύτερη από εκείνη των Ελλήνων και ως εκ τούτου δεν έχουν τα ίδια περιβαλλοντικά ερεθίσματα είτε από τη μεριά της τυπικής είτε της μη τυπικής ή/και άτυπης εκπαίδευσης.

Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι, παρόλο που οι Άγγλοι αναφορικά με τις περιβαλλοντικές γνώσεις τις οποίες διαθέτουν έρχονται τελευταίοι σε σχέση με τις άλλες δύο εθνικότητες, όσο αφορά στις στάσεις / συμπεριφορές τους, αυτές εμφανίζονται να είναι αρκετά περισσότερο φιλικές απέναντι στο περιβάλλον έναντι των υπολοίπων.

Αναλύοντας τις αντιλήψεις των τουριστών και των τριών εθνικοτήτων που έλαβαν μέρος στην έρευνα, κάποιοι μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει διαφοροποίηση, συγκλίνοντας στο ότι οι επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης είναι κατά κύριο λόγο οικονομικές και στη συνέχεια περιβαλλοντικές και κοινωνικές. Επιπλέον, οι περισσότεροι αναφέρουν ότι η τουριστική ανάπτυξη επηρεάζει έναν τόπο τόσο θετικά όσο και αρνητικά. Με την παραπάνω τοποθέτηση συμφωνεί και η Τουρλιώτη (2001), η οποία θεωρεί ότι η τουριστική ανάπτυξη πέρα από το ότι επιφέρει τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιπτώσεις στους τόπους όπου αναπτύσσεται, βρίσκει και τους τουρίστες σύμφωνους στο γεγονός ότι μεγάλο μερίδιο ευθύνης έχουν και οι ίδιοι. Σύμφωνα με εμφανίζονται να είναι και οι σχετικές έρευνες της Briassoulis (2000) και Μπριασούλη (2017), οι οποίες αναφέρουν ότι παρόλο που στον δυτικό κόσμο υπάρχει μια διάθεση φιλοπεριβαλλοντική και μία ικανοποιητική ευαισθητοποίηση απέναντι σε περιβαλλοντικά ζητήματα, παράλληλα επικρατεί και η αντίληψη ότι οι φυσικοί πόροι που υπάρχουν είναι διαθέσιμοι για να χρησιμοποιούνται από τον άνθρωπο, ο οποίος και έχει δικαιώματα πάνω σε αυτούς, καθώς πιστεύουν ότι η όποια αρνητική συνέπεια και αν προκύψει θα αντιμετωπιστεί εύκολα με τη χρήση της τεχνολογίας. Με τα παραπάνω συμφωνεί και η έρευνα του Κιλιπέρη (2009) περί των θετικών και αρνητικών επιπτώσεων του τουριστικού προϊόντος στο κοινω-

νικο-οικονομικό και φυσικο-πολιτιστικό περιβάλλον, με την ταυτόχρονη ύπαρξη μιας τάσης ευαισθητοποίησης των τουριστών απέναντι στο φυσικό περιβάλλον, κάτι το οποίο εξάλλου περιγράφεται και στην παρούσα έρευνα.

Ολοκληρώνοντας το ανά χείρας πόνημα, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε στον αναγνώστη ότι ο τουρισμός αποτελεί ένα πολυδιάστατο φαινόμενο του οποίου οι ρίζες εντοπίζονται χιλιάδες χρόνια πριν, στα βάθη της ανθρώπινης ιστορίας. Στην εποχή μας δεν αποτελεί μόνο μέρος της ζωής του ανθρώπου, κυρίως στις αναπτυγμένες χώρες, αλλά και αναπόσπαστο δικαίωμά του (Λύτρας 1998). Καθώς όμως το μαζικό είδος τουριστικής ανάπτυξης, που αποτελεί και το βασικό πυλώνα του τουρισμού, είναι αυτό που ευθύνεται για την κατανάλωση χωρίς κανένα μέτρο στους τόπους προορισμού του (Φαρμάκη 2017), θα πρέπει επιτακτικά να αναζητηθούν νέα μοντέλα αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών ζητημάτων που ανακύπτουν από αυτόν. Η προβολή των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, που τυχάνουν να είναι φιλικότερες προς το φυσικό περιβάλλον, μπορεί να αποτελεί σε ένα βαθμό τη λύση σε αυτό το πρόβλημα. Το βέβαιο όμως είναι ότι το κλειδί στη σχέση ανθρώπου – φύσης το έχει αποκλειστικά ο άνθρωπος και δεν είναι άλλο από την περιβαλλοντική γνώση, καθώς όχι από μόνη της αλλά πρωτίστως με τη συμμετοχή αυτής, μεταξύ ασφαλώς και άλλων παραγόντων, μπορούμε να οδηγηθούμε ευκολότερα, ταχύτερα και σίγουρα πιο αβίαστα σε περισσότερο φιλικές προς το φυσικό περιβάλλον συμπεριφορές και δράσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Boubonari, T., Markos, A., & Kevrekidis, T. (2013). Greek pre-service teachers' knowledge, attitudes and environmental behavior toward marine pollution. *The Journal of Environmental Education*, 44, 232-251.
- Briassoulis, H. (1993). Tourism in Greece. In National Centre for Scientific Research 'Demokritos', *Tourism in Europe: structures and developments* (pp.285-301).
- Briassoulis, H. (2000). Environmental Impacts of Tourism: A Framework for Analysis and Evaluation. In: Briassoulis H., van der Straaten J. (eds.), *Tourism and the Environment*. Environment & Assessment, vol 6. Springer, Dordrecht.
- Mogias, A., Boubonari, T., Markos, A., & Kevrekidis, T. (2015). Greek pre-service teachers' knowledge of ocean sciences issues and attitudes toward ocean stewardship. *The Journal of Environmental Education*, 46, 251-270.
- Zelezny, L. C., Chua, P-P. & Aldrich, C. (2000). Elaborating on Gender Differences in Environmentalism. *Journal of Social Issues*, 56, 443-457.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Βαρβαρέσος, Σ. (1998). *Τουρισμός, έννοιες, μεγέθη, δομές. Η ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Προπομπός.
- Κιλιπίρης, Φ. (2009). *Αειφόρος τουριστική ανάπτυξη. Εμπειρικές προσεγγίσεις*. Κιλκίς: Δίστιγμα.
- Κοκκώσης, Χ. & Τσάρτας, Π. (2001). *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*. Αθήνα: Κριτική.
- Λογοθέτης, Μ. (2013). *Η οικονομία της Δωδεκανήσου κατά τα έτη 1990-2010. Εξελίξεις και προοπτικές*. Αθήνα: Τούμπης Α.Ε.
- Λύτρας, Π. (1998). *Κοινωνιολογία του τουρισμού*. Αθήνα: Interbooks.
- Μανωλόγλου, Ε., Τσάρτας, Π., Μάρκου, Α., & Παπλιάκου, Β. (1998). *Ο τουρισμός ως παράγοντας κοινωνικής αλλαγής Ινστιτούτο αστικής και αγροτικής κοινωνιολογίας*. Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών. Αθήνα: Έξαντας.
- Μόγιας, Α. & Ηλικάδου, Κ. (2018). Τι γνωρίζουμε για τα περιβαλλοντικά ζητήματα; Μία μετα-ανάλυση δημοσιευμένων ερευνών. Στο Παπαβασιλείου, Β., Ανδρεαδάκης, Ν., Παπαδομαρκάκης, Ι. & Κάϊλα, Μ. (επιμ.), *Αειφορία, Αειφόρος Ανάπτυξη, Φύση και Ανθρώπινη Φύση. Ο Κόσμος μας. QuoVadis?* Αθήνα: Διάδραση.
- Μπριασούλη, Ε. (2017). Τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον: Διαχρονική επισκόπηση ζητημάτων αειφορικού σχεδιασμού και πολιτικής. Στο Τσάρτας, Π. & Λύτρας, Π. (επιμ.), *Τουρισμός τουριστική Ανάπτυξη. Συμβουλές Ελλήνων Επιστημόνων*, (σελ. 181-190). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαγεωργίου, Μ. (2017). Χωροταξικός και τουριστικός σχεδιασμός. Η ελληνική εμπειρία. Στο Τσάρτας, Π. & Λύτρας, Π. (επιμ.), *Τουρισμός τουριστική Ανάπτυξη. Συμβουλές Ελλήνων Επιστημόνων*, (σελ. 191-200). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τουρλιώτη, Π. (2001). *Τουρισμός και Περιβάλλον: η Κοινωνική Διάσταση. Προσεγγίζοντας τις Αντιλήψεις των Τοπικών Κοινωνιών και των Τουριστών*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- Τσάρτας, Π. (1989). *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο νομό Κυκλάδων και ιδιαίτερα στα νησιά Ίος και Σέριφος κατά την περίοδο 1950-1980*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Φαρμάκη, Α. (2017). *Τουρισμός και Κοινωνία*. Αθήνα: Ιων.